

Főnév vagy igenév? Egy újabb adalék a vitához

Kenesei István

1. Bevezetés

Ez a rövid cikkem az igeneves szerkezetek természetéről változó intenzitással folytatott nagyjából két évtizedes vizsgálataim egyik friss terméke. Közvetlen előzményei is több mint tíz évre mennek vissza, amikor több példatípus elemzése alapján azt vettem föl (Kenesei 2005), hogy az *-ás/és* „nominalizációk”, illetve a Szabolcsi és Laczkó (1992) által bevezetett nevén a „tényt/cselekvést kifejező főnevek” (röviden: TCSF) alkotta szerkezetek egyes meghatározott esetekben nonfinit tagmondatokként viselkednek.

Először röviden bemutatom korábbi érveimet, majd ugyancsak korlátozott terjedelemben ismertetem és vitatom Laczkó (2009) ezzel ellenkező álláspontját. Végül amellet fogok érvelni, hogy a kérdéses szerkezeteket meghatározott esetekben nyilvánvalóan tagmondatnak kell tartanunk, mert az időközben felbukkant érdekes példák újabb bizonyítékot jelentenek e mellett az álláspont mellett.¹

2. Érvek a TCSF-szerkezetek mondatjellege mellett

Az említett cikkemben (Kenesei 2005) kifejtett érvelés szerint a tagadhatatlanul igeneveket tartalmazó (1)-(2) mondatokban a visszaható és kölcsönös névmási anaforák, szemben a személyes névmási pronominálisokkal (melyekre itt egyszerűen „névmásként” hivatkozunk), a saját tagmondatukban kell, hogy a referenciájukat kitöltő előzményeket (antecedentst) találjanak. A tagmondatokban az OP a „láthatatlan” vonatkozó névmási operátort jelöli, amely a főnévi fejhez, esetünkben a *verseket* többes számú főnévhez kapcsolódik

- 1) a. A lányok_i elolvasták a [[OP fiúk_i által egymáshoz_i/magukhoz_i írt] verseket]
b. A lányok_i elolvasták a [[OP fiúk_j által hozzájuk_i írt] verseket]
- 2) a. A lányok_i elolvasták az [OP [egymáshoz_i/magukhoz_i írt] verseket]
b. A lányok_i elolvasták a [OP [hozzájuk_i írt] verseket]

Jóllehet a (2a) mondatban szorosabb elemzés híján azt lehetne állítani, hogy az anaforákat az *a lányok* alany köti, de akkor a (2b) mondat nem lehetne grammatikus, hiszen ugyanabban a pozícióban, amelyben az anaforát kötheti az alanyban álló előzménye, a névmás nem lehet koreferens ezzel az alannal. És mivel a (2b)-t úgy értjük, hogy a verseket a lányoktól különböző személy(ek) írta/írták, a Kötéselvből az következik, hogy mind a (2a)-ban, mind a (2b)-ben kell lennie egy „nem kiejtett” (*covert*), azaz PRO-val jelölt alannak a tagmondatokban, a teljes szerkezetek tehát így néznek ki:

- 3) a. A lányok_i elolvasták az [OP [PRO_i egymáshoz_i/magukhoz_i írt] verseket]
b. A lányok_i elolvasták a [OP [PRO_j hozzájuk_i írt] verseket]

A nem TCSF-et tartalmazó szokásos birtokos szerkezetben mind az anafora, mind a névmási birtokos koreferens lehet a szerkezeten kívüli főnévi csoporttal, esetünkben a (4)-ben szereplő alannal.

- 4) a. A fiúk₁ látták [egymás₁ rajzát]

¹ Ez a cikk az NKFIH által támogatott, 120073 azonosító számú, "Nyílt hozzáférésű magyar mondattani könyvsorozat angol nyelven" című kutatás keretében készült.

b. A fiúk₁ látták [az ő₁ rajzukat]

A TCSF-et tartalmazó birtokos szerkezetben azonban csak az anafora elfogadható, az alannal koreferens névmástól a szerkezet „elromlik” – ugyanúgy, mint a (2)-(3) mondatokban bemutatott igeneves példákban.

- 5) a. A fiúk₁ abbahagyták [egymás₁ rajzolását]
b. *A fiúk₁ abbahagyták [az ő₁ rajzolásukat]

Ez a Kötéselvre támaszkodó érvelés szerint csak úgy lehetséges, ha a zárójelezett szerkezetek nem főnévi fejú birtokos szerkezetek (azaz DP-k), hanem nonfinit tagmondatok, amelyekben a főmondati alannal koreferens PRO státuszú alanyok találhatóak, vö. (6).

- 6) a. A fiúk₁ abbahagyták [PRO₁ egymás₁ rajzol-ását]
b. A fiúk₁ abbahagyták [az PRO₁ ő₂ rajzolásukat]

A cikkben több további érv is szerepel, például az, amelyik a többes szám 3. személyű névmási birtokos esetén tapasztalható ún. ellenegyeztetés (*antiagreement*) jelenségére épített. Ismeretes, hogy a többes számú lexikális főneves birtokos esetében a birtokjel *-a/e*, a többes számú névmási birtokos többes száma pedig nem a birtokoson van jelölve (7b), hanem a birtokjelen (7c):

- 7) a. [DP a fiú-k rajz-a/*-uk]
b. *az ők rajz-a
c. az ő rajz-uk

Ebből kiindulva den Dikken (1999) arra a következtetésre jutott, hogy amikor a birtokos szerkezeten kívül áll a lexikális fejú birtokos, akkor a birtokjeltől függően kétféle magyarázat lehet a szerkezet keletkezésére: (8a)-ban a birtokos szerkezeten belül előbb megtörténik az egyeztetés, majd a birtokos kimoszog a szerkezetből. A (8b)-ben viszont a birtokos szerkezeten belül egy névmási birtokost kell feltennünk, s ez magyarázza az ott látható ellenegyeztetést. Itt a szerkezeten kívüli „testes” birtokos helyben van generálva és a birtokos szerkezetben egy „láthatatlan”, azaz *pro* formájú úgynevezett rezumptív, magyarul visszamaradó vagy ismétlődő névmás képviseli.

- 8) a. A fiúknak_i jó volt [a *t_i* rajz-a]
b. A fiúknak_i jó volt [a *pro_i* rajz-uk]

Mivel úgy találtam, hogy a TCSF-ek esetében az ellenegyeztetés nem lehetséges, korábbi cikkemben den Dikkent követve érveltem a mellett, hogy a TCSF-ek csak mozgatóval kerülhetnek ki a főmondatba, vö.:

- 9) a. A problémáknak_i váratlan volt [a *t_i* felmerülés-e]
b. *A problémáknak_i váratlan volt [a *pro_i* felmerülés-ük]

Volt továbbá egy olyan érv is 2005-ös cikkemben, amely arra támaszkodott, hogy amíg a főnévi fejú birtokos szerkezetben nem lehet tagadás (10a), addig a TCSF-esekben mindig elhelyezhető a tagadószó (10b), és ez szintén arra mutat, hogy ezek a szerkezetek propozíciókat fejeznek ki, azaz mondatszintűeknek kell lenniük.

- 10) a. Láttam [a fiúknak (*nem) a rajzát]
b. Veszélyes volt [a fiúknak a le nem rajzolása]

3. Érvek a TCSF-szerkezetek mondatjellege ellen

Laczkó (2009) a lexikális-funkcionális nyelvtan (LFG) eszköztárát felhasználó tanulmányában több ponton vitatja a TCSF-es kifejezések nonfinit mondatként való elemzését. Jóllehet végső soron elismeri, hogy a Kötéselveken alapuló érvek relevánsak, úgy gondolja, hogy a generatív grammatika minimalista vonulatán belül is lehetne egyszerűbb megoldást találni.²

Ami az ellenegyeztetésből levezetett érvemet illeti, Laczkó (2009) joggal veti fel, hogy a felmérései alapján feldolgozott adatai ellentmondanak a szigorú distinkciónak: vannak ugyanis beszélők, akiknek a (9b) típusú mondatok is teljesen elfogadhatóak. Itt nyilván módosítanom kell korábbi állításomat és azt kell feltennem, hogy amint a főnévi fejű birtokos szerkezetekben is lehetséges, ugyanúgy a TCSF-et tartalmazó tagmondatokban is elképzelhető a visszamaradó névmás.

A tagadáson alapuló harmadik érvvel kapcsolatban Laczkó (2009) több problémát is felvet. Az egyik abból ered, hogy melléknévképzők is megjelenhetnek az igekötős igékből *-ás/és* képzővel alkotott és tagadószt is tartalmazó kifejezéseken:

- 11) a. az el nem szével-és-i probléma
b. a ki nem csaskol-ás-os jelenségek

Laczkó szándékosan használ új jövevényszót (*elszével*), illetve kitalált szót (*kicsaskol*) a példákban, mutatva, hogy ezek a melléknevek nem lehetnek lexikalizáltak. Jóllehet mind az *-i*, mind a *-Vs* képzős melléknevekről (illetve jelzőkről vagy módosítókról) több alkalommal is írtam már kimutatva sajátos tulajdonságaikat (Kenesei 1996, 2015), a bennük előforduló tagadást nem elemeztem. Mindenesetre az a tény, hogy a tagadószt beékelődik az igekötő és az *-ás/és* képzős fej közé a szerkezetnek a lexikai szóképzéssel össze nem férhető vonásaira utal. Itt hívom fel a figyelmet egy másik, korábban szintén melléknévként kategorizált szerkezet típusra, amiről a Lipták Anikóval együtt írt cikkünkben azt állapítottuk meg, hogy valójában nonfinit mondat (Lipták - Kenesei 2017). Bár konkrét elemzési javaslatom továbbra sincs rájuk, elképzelhető, hogy egy implicit belső argumentumot tartalmazó, de a NegP kiterjesztést is megengedő szerkezettel van dolgunk, amire rákerülhet az *-ás/és* képző, és arra pedig a szintaktikai szerkezetekhez is csatlakoztatható *-i*, illetve *-Vs* képző.

Laczkó ama megállapítása, hogy az igekötő ezekben az *-ás/és* képzős szerkezetekben nem mozoghat ugyanúgy az igei eredetű tag mögé, mint a véges igés mondatokban, vö. (12a-b), nem tekinthető ellenérvnek, hiszen ugyanez a helyzet a (hagyományos elnevezésükben) melléknévi igeenes tagmondatokban is, l. (13).

- 12) a. A fiút nem rajzoltam le.
b. *a fiú nem rajzolása le

- 13) a. a [le nem rajzolt] fiú

² „It is unquestionable that Kenesei’s clausal proposal immediately, simultaneously and elegantly solves both the control and the binding problems posed for either Szabolcsi (1994) or Laczkó (1995). Nevertheless, it seems to me that Szabolcsi’s account could be modified easily without invoking the whole complex apparatus of clausal syntactic derivation.” (Laczkó 2009: 46)

b. *a [nem rajzolt le] fiú

Itt nyilván arról van szó, hogy egyes nonfinit mondatoknak – egyébként megőrizve a magyar nyelv korábbi fejtéji, azaz SOV típusának itt releváns sajátosságait – fejtéjűeknek kell lenniük.

Más típusú kifogással él Laczkó, amikor a (véges igés) mondat bal perifériájának elemeit kéri számon a TCSF-et tartalmazó és nonfinit tagmondatban tételezett szerkezeten. Szerinte a (14a-b)-ben illusztrált *is* és *sem* tiltása a (15a-b)-ben kétségbe vonja a tagmondatos elemzést.

- 14) a. A fiút le is rajzoltam.
b. A fiút le sem rajzoltam.

- 15) a. *a fiú le is rajzolása
b. *a fiú le sem rajzolása

Ezzel szemben viszont könnyű azt igazolni, hogy a TCSF-et tartalmazó tagmondatok maximálisan a NegP-ig terjeszkednek (projektálnak), a bal perifériának olyan elemei, mint a Topik és az *is*-t tartalmazó kvantorok nem szerepelhetnek benne, viszont Fókusz lehetséges. Az alábbi példákban az állító és a tagadott Fókuszot mutatjuk be egy TCSF-es szerkezetben.

- 16) a. Sikeres volt [csak Anglia feltérképezése]
= ‘az, hogy csak Angliát térképezték fel, sikeres volt’

b. Tévedés volt [nem Anglia feltérképezése]
= ‘az, hogy nem Angliát (hanem valamely más országot) térképezték fel, tévedés volt’

Az *is*-es (és következésképpen a *sem*-es) kifejezés még elszakíthatatlan igekötővel sem működik, azaz a belső argumentumot sem lehet ilyen kifejezésbe illeszteni, vö.:³

- 17) a. *Sikeres volt [Anglia is feltérképezése]
szándékolt jelentés: ‘sikeres volt az, hogy Angliát is feltérképezték’

b. *Tévedés volt [Anglia sem feltérképezése]
szándékolt jelentés: ‘tévedés volt, hogy Angliát sem térképezték fel’

Nem térek ki Laczkó (2009) minden érvére és javaslatára itt, hiszen a cikk e részében nem a vele való részletes vita volt a célom, hanem csupán a szerkezetről szóló elemzések nagy vonalakban való ismertetése, mielőtt egy a besorolásuk szempontjából érdekes újonnan felfedezett jelenséget ismertetnék.

³ Ezt az állítást nem cáfolja az alábbi szerkezet léte:

(i) Sikeres volt Angliának is a feltérképezése.

Itt ugyanis az *Angliának is* összetevő nyilvánvalóan a beágyazó mondatba mozgott ki és ott „vette fel” az *is* partikulát. Ezt jól mutatja a *sem*-mel alkotott párjának a helytelen volta, mivel itt nincsen a főmondatban állítmánytagadás, ami engedélyezné az ige mögötti *sem* jelenlétét, szemben a (iii) mondattal, ahol van.

(ii) *Tévedés volt Angliának sem a feltérképezése.

(iii) Nem volt tévedés Angliának sem a feltérképezése.

4. Egy újabb adatsor elemzése

Jól ismert tény, hogy az úgynevezett tagadás-egyeztető nyelvek, mint amilyen a magyar is, megkövetelik, hogy a tagadó kvantornak (vagy hagyományos nevén: a tagadó névmásnak) a tagmondatában legyen egy tagadószó, amely oly módon engedélyezi a tagadó kvantort, hogy vagy k-vezérli azt, vagy annak a NegP-nek a fejében áll, amelynek a Spec kiterjesztésében foglal helyet a tagadó kvantor.⁴

- 18) a. [NegP Nem [TP mondott erről senki senkinek semmit (sem)]]
b. [NegP Senki_i [NegP senkinek_j [NegP semmit_k [Neg nem] [TP mondott $t_i t_j t_k$ erről]]]]

Ha a tagadó kvantor másik tagmondatban van, tekintet nélkül arra, hogy eredetileg a tagadószó mellől mozgott el (19a), vagy hogy a tagadószó a főmondatból k-vezérelni tudja a tagadó kvantort (19c), mondatok nyelvtanilag helytelenek lesznek.

- 19) a. *Senki_i hiszek [hogy e_i nem volt beteg]
b. Senki_i sem hiszek [hogy e_i beteg volt]
c. *Anna nem hiszi [hogy senki volt beteg]

Az önálló tagmondatuk tekintetében kétarcúan viselkedő főnévi igenevek kivételével⁵ minden nonfinit tagmondatban kötelező jelen lennie a tagadószónak a tagadó kvantor mellett. (20a)-ban a tagadás hatókörébe csak a beágyazott mondat tartozik. (20b)-ben a tagadószó a főmondatban van, ezért fel kell tennünk, hogy a zárójelekkel jelzett igeneves tagmondat valójában nem különül el a beágyazó (mátrix) mondattól. (Ilyen hatóköri kettősségek alapján állapították meg az infinitívuszi szerkezetek egy, illetve két tagmondatos elemzésének a lehetőségét.)

A főnévi igeneves példákkal szemben a határozói igenevet tartalmazó (21) és a melléknévi igeneves (22) példák csak akkor elfogadhatóak, ha a tagadó kvantornak a saját tagmondatában van az őt engedélyező tagadószó

- 20) a. Anna kíván [PRO semmit sem elolvasni]
b. Anna nem kíván [PRO elolvasni semmit]
- 21) a. [PRO semmit nem észrevéve] Anna belépett a szobába
b. *Anna nem lépett a szobába [PRO semmit észrevéve]
- 22) a. A [semelyik könyvet nem olvasó] fiút láttam
b. *A [semelyik könyvet olvasó] fiút nem láttam

Alberti és Farkas (2017: 828) egy számunkra is érdekes példasort közöl, amelyet az itt tárgyalt szempontból azonban nem vizsgálunk. Ezek közül alább a saját céljainkra egyszerűsítve és átalakítva idézzük (23)-at.

- 23) a. [Semelyik könyv elolvasása] sem okoz gondot.
b. [Semelyik könyv el nem olvasása] gondot okoz.

⁴ L. pl. Puskás (1998, 2000), Tóth (1999), Surányi (2002, 2006), Olsvay (2006), É. Kiss (2008, 2011), Kenesei (2012).

⁵ L. pl. Szécsényi (2009)

Ez a (23) példapár mutatja a legvilágosabban, amit Szabolcsi és Laczkó (1992) nyomán már Kenesei (2005)-ben felvettem: hogy az *-ás/és* képzős főnevet tartalmazó kifejezések két szerkeztípusba tartoznak: lehetnek egyszerű birtokos szerkezetek, azaz DP-k, mint a (23a), vagy lehetnek nonfinit tagmondatok, mint a (23b). Az előbbi esetében a zárójelek közti kifejezés pontosan úgy viselkedik, mint bármely más főnévi csoport, például az egyszerű (azaz nem birtokos) DP a (24) mondatban. Itt a tagadószó a saját NegP-jében lévő tagadó kvantort közvetlenül engedélyezni tudja.

24) [_{NegP} Semelyik könyv [_{Neg} sem] [_{TP} sem okoz gondot]]

A (23b) mondatban azonban más a helyzet, mivel a zárójelek közé fogott szerkezeten belül van egy tagadószó, amely az ugyanitt, azaz a saját tagmondatában álló tagadó kvantort tudja engedélyezni, pontosabban a tagadó kvantornak ezen a tagmondaton belül kell engedélyezőt találnia. Mivel arra független bizonyítékunk van, hogy a tagadó kvantorokat tagmondatukon belül kell engedélyezni és mivel a tagadószó ezen a szerkezeten belül van, csak arra következtethetünk, hogy a (23b)-ben az *-ás/és* képzős főnév valójában olyan TCSF, amely egy nonfinit mondat feje.

Ez az újabb példatípus tehát megerősíti a TCSF-es szerkezetek nonfinit tagmondatként való kezelését.

Hivatkozások

Alberti, Gábor – Judit Farkas. 2017. Modification. In: Alberti, Gábor – Tibor Laczkó (eds.), *Nouns and Noun Phrases: Comprehensive Grammar Resources: Hungarian*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 775-931.

den Dikken, Marcel. 1999. On the structural representation of possession and agreement: The case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases. In: Kenesei (1999), 137-178.

É. Kiss, Katalin. 2008. Tagadás vagy egyeztetés? A senki, semmi típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása. *Magyar Nyelv* 104: 129-143.

É. Kiss, Katalin. 2011. On a type of counterfactual construction. In: *Approaches to Hungarian, Vol. 12*, ed. by Tibor Laczkó and Catherine O. Ringen, 85-108. Amsterdam: John Benjamins.

Kenesei István. 1996. A szintagma alapú képzésekről, *NyK* 95, 101-118.

Kenesei, István. 2005. Nonfinite clauses in derived nominals. In: Christopher Piñón and Péter Siptár (eds.), *Approaches to Hungarian, Vol. 9*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, pp. 161-186.

Kenesei István. 2012. Szintaktikai nyelvjárások a tagadásban" In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia 2.*, PPKE, Piliscsaba, pp. 110-121.

Kenesei István. 2015. A főnévi módosító és az *i*-módosító: két új kategória bemutatása," *NyK* 111, 65-85.

- Kenesei, István (ed.). 1999. *Crossing boundaries*. Amsterdam: John Benjamins.
- Laczkó, Tibor. 1995. *The syntax of Hungarian noun phrases*. Peter Lang: Frankfurt.
- Laczkó, Tibor. 2009. On the *-ás* suffix: word formation in the syntax? *ALH* 56, 23-114.
- Lipták, Anikó – István Kenesei. 2017. Passive potential affixation: Syntax or lexicon?" *Acta Linguistica Academica* 64, 45–77.
- Olsvay, Csaba. 2006. Negative universal quantifiers in Hungarian. *Lingua* 116: 245-271.
- Puskás, Genovéva. 1998. On the NEG-criterion in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45, 167-213.
- Puskás, Genovéva. 2000. *Word order in Hungarian: The syntax of A'-positions*. Amsterdam: John Benjamins.
- Surányi, Balázs. 2006. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116, 272-313.
- Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc, (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan, I. Mondattan*, Akadémiai, Bp., 179-298.
- Szabolcsi, Anna. 1994. The noun phrase. In: F. Kiefer and K.É. Kiss (eds.), *The syntactic structure of Hungarian*, Academic Press, San Diego.
- Szécsényi Kriszta. 2009. *An LF-driven Theory of Scrambling in Hungarian Infinitival Constructions*. PhD értekezés, SZTE, Szeged.